

کاتبان گرگان

بخش نخست

■ ابوذکر خسروی
پژوهشگر تاریخ و فرهنگ بومی

شهر تاریخی گرگان (جرجان) در قرون اولیه اسلامی یکی از گهواره‌های فرهنگ و تمدن ایرانی اسلامی بوده است. حضور صدها نفر از دانشمندان و عالمان علوم اسلامی که ذکر آنها در کتاب تاریخ جرجان و دیگر متون تاریخی آمده است، نشان می‌دهد که این کهن شهر پر افتخار به واسطه ظرفیت علمی فرهنگی مورد توجه علما و دانشمندان بخصوص در دوره حکومت آل زیار بوده است. شهر جرجان (گرگان) زادگاه بسیاری از مشاهیر بزرگ ایران در علوم مختلف همچون پزشکی، نجوم، بلاغت، تفسیر، حدیث، صرف و نحو، رجال، تاریخ، جغرافیا، هندسه و ریاضیات و... بوده است و امروزه نسخه‌های خطی دهها اثر از آثار این مشاهیر در کتابخانه‌های ایران و جهان نگهداری می‌شود.

گرگان (جرجان) را می‌توان در حوزه کتابت در فهرست نخستین شهرهای ایران بعد از اسلام به شمار آورد. بدون تردید کتابت قرآن کریم را می‌توان یکی از نخستین موارد توجه بزرگان دین اسلام به امر کتابت برشمرد. کتابت احادیث نیز از همان قرون اولیه مورد توجه بوده است.

سهم کاتبان شهر تاریخی گرگان در کتابت آثار و تالیفات دوره اسلامی بسیار قابل توجه است. علاوه بر آن برخی از مشاهیر این شهر و برخی امیران آل زیار به داشتن خط زیبا و چشم‌نواز در دوران خود شهرت داشته‌اند که بر این اساس می‌توان در ذکر تاریخچه خوشنویسی ایرانی، این شهر کهن را جزء پیشگامان خوشنویسی نیز به شمار آورد. در این نوشته به معرفی برخی از کاتبان و خوشنویسان جرجانی می‌پردازیم:

■ ابوعلی کاتب جرجانی:

ابوعلی حمزه بن محمد کاتب جرجانی از محدثین ثقه در قرن سوم و دو سال نخست قرن چهارم به کار کتابت اشتغال داشته است. خطیب بغدادی در کتاب تاریخ بغداد وفات او را به سال ۳۰۲ ق دانسته و آورده است: «۲۵۴ - حمزة بن مُحَمَّد بن عیسی بن حمزة أَبُو علي الکاتب جرجاني الأصل سمع من نعیم بن حمّاد جزءا واحدا.

روی عنه مُحَمَّد بن عُمَر بن الجعابی، وأبو عبد الله ابن العسكري، وأبو حفص ابن الزيات، وعبد العزيز بن مُحَمَّد بن إبراهیم بن الوائلی بالله، وعلي بن مُحَمَّد بن لؤلؤ الوراق. وَكَانَ ثَقَّةً.

(۲۷۲) - [۵۱: ۹] أخبرنا أَبُو بَكْرٍ الْبَرْقَانِيُّ، قَالَ: أَخْبَرَنَا عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ لَوْلُؤٍ الْوَرَّاقُ، قَالَ: حَدَّثَنَا حَمْرَةُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ عَيْسَى الْكَاتِبِ، قَالَ: حَدَّثَنَا نَعِيمُ بْنُ حَمَّادٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي ظَبْيَانَ، عَنْ حَدِيقَةَ، قَالَ: رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ "أَتَى سَبَاطَةَ قَوْمٍ قَبَالَ، ثُمَّ تَوَضَّأَ وَمَسَحَ عَلَى خَفَيْهِ"، هَكَذَا قَالَ عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي ظَبْيَانَ، وَغَيْرُهُ يَزُويهِ عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنْ حَدِيقَةَ، وَهُوَ الصَّوَابُ، وَاللَّهُ أَعْلَمُ أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الْوَاحِدِ، قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ، قَالَ: قَرَأْتُ عَلَى ابْنِ الْمُنَادِي وَأَنَا أَسْمَعُ، قَالَ: وَمَاتَ بَجَانِبِنَا بَعْضُ الشَّرْقِيِّ وَبِالْقَرْبِ مِنْ رِبْضِنَا، فِي رِبْضِ ابْنِ الْخَصِيبِ، أَبُو عَلِيٍّ حَمْزَةُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْجَرَّانِيُّ الْكَاتِبُ وَقَدْ قَارَبَ الْمِائَةَ، كَانَ عَنْدهُ عَنْ نَعِيمِ بْنِ حَمَّادٍ، قَالَ لِي: إِنَّمَا اقْتَدَرْتُ عَلَى نَعِيمٍ لِأَنَّهُ كَانَ مُحْبُوسًا بِالْقَرْبِ مِنَّا، وَمَا كَانَ يَتَعَذَّرُ عَلَيَّ الدُّخُولُ إِلَيْهِ، فَلِذَلِكَ نَلْتُ هَذِهِ الْأَحَادِيثَ عَنْهُ.

وَكَانَ كَثِيرَ الْحِكَايَاتِ عَنْ جَمِيلِ خِصَالِ نَعِيمٍ أَخْبَرَنَا الْبَرْقَانِيُّ، قَالَ: قَرَأْتُ فِي كِتَابِ أَبِي الْحَسَنِ بْنِ لَوْلُؤٍ مَاتَ حَمْزَةُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْكَاتِبِ فِي رَجَبِ سَنَةِ اثْنَتَيْنِ وَثَلَاثِ مِائَةٍ وَأَخْبَرَنَا أَبُو بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ الدَّوَادِي، قَالَ: أَخْبَرَنَا عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ لَوْلُؤٍ، قَالَ: مَاتَ حَمْزَةُ الْكَاتِبِ صَاحِبِ نَعِيمٍ يَوْمَ الْخَمِيسِ لِلْيَلِثَيْنِ بَقِيَّتَا مِنْ رَجَبِ سَنَةِ اثْنَتَيْنِ وَثَلَاثِ مِائَةٍ (ج ۹، ص ۵۶)

■ قابوس بن وشمگیر امیر خوشنویس آل زیار:

ابونصر عتبی یکی از مورخان بزرگ ایرانی است که در قرن چهارم و اوایل قرن پنجم می زیسته است. پس از شکست قابوس در جنگ با آل بویه، او به نیشابور رفت و به مدت هجده سال در آنجا بود. ابونصر عتبی در این زمان صاحب برید نیشابور بود و با قابوس همنشین و معاشرت نزدیک داشت. او که خط زیبا و هنر خوشنویسی قابوس بن وشمگیر را به چشم دیده بوده، در کتاب تاریخ خود (تاریخ العتبی) در توصیف خط او می نویسد: «فَأَمَّا خَطُّهُ فَخِظُهُ الْمَحَاسِنُ. فَسَمِيحٌ إِنْ شِئْتَ وَشَبِيحٌ مَحْكُوكًا أَوْ تَبَرُّأً مُسْبُوكًا أَوْ دُرًّا مُقْصَلًا أَوْ سِحْرًا مُخَصَّلًا. وَكَانَ إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَبْدِ إِذَا قَرَأَ خَطَّهُ يَقُولُ: هَذَا خَطُّ قَابُوسٍ أَمْ جَنَاحُ طَاوُوسٍ! كَمَا قَالَ الْمُتَنَبِّي (شعر):

فِي خَطِّهِ مِنْ كُلِّ قَلْبٍ، شَهْوَةٌ

حَتَّى كَأَنَّ مَدَادَهُ الْهَوَاءَ

وَلِكُلِّ عَيْنٍ قَرَّةٌ فِي قَرْبِهِ

حَتَّى كَأَنَّهُ مَغْيِبَةُ الْإِقْدَاءِ (نسخه خطی تاریخ العتبی)

ترجمه:

«و اما خط (و قابوس): پس سرزمین خوبی ها (زیبایی ها) است. پس اگر خواستی، آن را اینگونه نامگذاری کن: جامه پر نقش و نگار بافته شده، یا طلای خالص گداخته شده، یا مروارید جدا جدا شده، یا سحر بدست آورده شده. اسماعیل بن عباد (وزیر آل بویه) هر گاه خط او را می خواند، می گفت: این خط قابوس است یا پَر طاووس! همانگونه متنبی گفت (شعر):

الف) در هر دلی عشق و هواداری از خط اوست؛ تا آنجا که حتی قلم خوشنویسی او نیز از هواداران خطش

شده است.

ب) هر چشمی در نزدیکی و دیدن خط او، روشنایی می‌یابد. گویی خط او، غبار از چشم‌ها می‌زداید.

■ کیاکوشیار دیلمی، دانشمند خوشنویس درباره قابوس:

حکیم سید اسماعیل جرجانی درباره خط بسیار زیبایی کیاکوشیار دیلمی، یکی از برجسته‌ترین دانشمندان ایرانی در دربار شمس المعالی قابوس، اینگونه می‌نویسد:

«لایق مردی بوده است به شهر گرگان از ولایت گیلان، منجم و فاضل. او را کیاکوشیار گفتندی و به روزگار امیر قابوس بوده است که به شمس المعالی معروف بود. و این کیاکوشیار در خدمت او بوده است و نزدیک او عزیز بوده است و امروز فرزندان او اندر نواحی قم مقام دارند و علم نجوم ورزند. و بنده ایشان را به شهر قم دیده است و اندر دست ایشان کتابها دید به خط این کیاکوشیار، خطی سخت عجب از خوبی و پاکیزگی و همواری. بنده تعجب کرد. ایشان چون دیدند که بنده تعجب می‌کند، گفتند ما را حکایت کرده اند از وی که عادات او چنان بوده است که در وقت ملولی و مشغولی هیچ دفتر و قلم بردست نگرفت و آن روز که نشاط چیزی نبشتن داشتی، قلم‌های بسیار بثریدی و پیش خویش بنهادی و به هر قلمی، خطی چند نبشتی. چون دانستی که سر قلم بخواهد گشت، آن قلم بنهادی و دیگری برداشتی. چون ملول شدی یا سخنی بایستی گفت، دفتر بنهادی. پس کسی او را گفت: تو را تا دفتری تمام کنی، روزگار بسیار باید. وی گفت: بلی روزگار بسیار باید، لکن هر که از پس من دفتر من بیند، نگوید دیر نبشت، لکن گوید درست و خوب و پاکیزه نبشت.» (ذخیره خوارزمشاهی، جلد ۶، صص ۳۱۱-۳۱۱)

■ ابوسهل مسیحی جرجانی (استاد ابن سینا):

ابن ابی اصیبعه از حسن و زیبایی خط ابوسهل جرجانی یاد کرده است و نسخه‌ای از کتاب «اظهار حمکه الله تعالی فی خلق الانسان» را به خط خود او دیده و نوشته است:

«هو ابوسهل عیسی بن یحیی المسیحی الجرجانی، طبیب فاضل بارع فی صناعه الطب علمها و عملها فصیح العبارة، جید التصنیف، و کان حسن الخط متقناً للعربیه، و قد رایته بخطه کتابه فی اظهار حمکه الله تعالی فی خلق الانسان و هو فی نهاییه الصحه والاتقان، و الاعراب والضبط.» (عیون الانباء، ص ۴۳۶)

کیکاووس بن اسکندر نویسنده قابوس‌نامه و نوه قابوس بن وشمگیر در قرن پنجم باب سی و نهم این کتاب ارزشمند را «در آیین کاتب و شرط کاتبی» نام نهاده و نکات آموزشی مهمی را درباره کتابت و خط نیکو در آن مطرح کرده است که نشان می‌دهد اهمیت خوشنویسی و کتابت نیکو در نزد بزرگان، امیران و مشاهیر شهر تاریخی گرگان قدیم (جرجان) تا چه اندازه مهم و ارجمند بوده است. متن قابوس‌نامه گویای آن است که امیر عنصرالمعالی کیکاووس نیز به هنر خوشنویسی مسلط بوده است. (قابوس‌نامه، تصحیح نفیسی، ص ۱۹۶)

در کتاب فنخا (فهرستگان نسخه‌های خطی ایران) اسامی شماری از کاتبان جرجانی / گرگانی از قرن هفتم تا سیزدهم به شرح ذیل آمده است:

۱- علی بن اسماعیل گرگانی:

کتاب «ذخیره خوارزمشاهی». سال کتابت: ۶۹۱ق. (فنخا، ج ۴۳، ص ۱۲)

۲- حسین بن محمد گرگانی مجاور:

۱. مختصر مصباح السالکین. سال کتابت: ۷۱۶ ق.

۲. مختصر مصباح السالکین. سال کتابت: ۷۱۶ ق. (همان، ص ۱۳)

۳- شریف بن علی حسینی گرگانی:

کتاب «المحاکمات بین شرح الاشارات». سال کتابت: ۷۷۱ ق. (همان، ج ۴۱، ص ۸۶۹-۸۷۰)

۴- سعید بن جعفر جرجانی:

۱. ارشاد الاذهان الی احکام الایمان. سال کتابت: ۷۷۲ ق.

۲. الاغراض الطبّیّه و المباحث العلائیه. سال کتابت: ۷۸۸ ق. (همان، ج ۴۱، ص ۵۷۶)

۵- صفی بن محمد جرجانی:

کتاب «کنز الفوائد فی حل مشکلات القواعد و تردداته». سال کتابت: ۷۸۵ ق. (همان)

۶- خطیب بن سیف الدین جرجانی:

کتاب «شرح منهاج الاصول الی علم الاصول». سال کتابت: ۷۹۷ ق. (همان)

۷- علی بن حسن جرجانی:

کتاب «الفوائد فی شرح مشکلات القواعد». سال کتابت: ۸۰۰ ق. (همان، ص ۵۷۷)

۸- احمد بن محمد جرجانی:

۱. آثار علوی. سال کتابت: ۸۲۳ ق.

۲. بیست باب در معرفت اسطرلاب. سال کتابت: ۸۲۷ ق.

۳. زبده الهیئه. سال کتابت: ۸۲۳ ق.

۴. زوائد التقویم. سال کتابت: ۸۲۷ ق.

۵. مختصر در معرفت تقویم. سال کتابت: ۸۲۷ ق. (همان، ص ۵۷۶)

۹- فخرالدین بن نظام الدین حسینی گرگانی:

۱. حسن الصباغه فی فن البلاغه. سال کتابت: قرن ۹

۲. نهاییه السوول فی شرح مبادئ الاصول. سال کتابت: ۸۴۰ ق. (همان، ص ۸۷۰)

۱۰- کمال الدین بن جمال الدین:

کتاب "اختیارات الايام". سال کتابت: ۸۴۵ ق. (همان، ص ۵۷۷)

۱۱- حسن بن فخرالدین جرجانی:

۱. تحریر الاحکام الشرعیه علی مذهب الامامیه. سال کتابت: ۸۴۷ ق.

۲. تحریر الاحکام الشرعیه علی مذهب الامامیه. سال کتابت: ۸۴۷ ق. (همان، ص ۵۷۶)

۱۲- محمد بن علی جرجانی:

ارشاد الاذهان الی احکام الایمان. سال کتابت: ۸۵۴ ق. (همان، ص ۵۷۷)

۱۳- علی بن عزالدین جرجانی:

البيان فی الفقه. سال کتابت: ۸۶۰ ق. (همان، ص ۵۵۷)

۱۴- علی بن حسن جرجانی:

کتاب «فقه». سال کتابت: ۸۶۲ ق. (همان، ص ۵۷۷)

۱۵- محمد بن عبد الحمید جرجانی:

کتاب «ارشاد الاذهان الی احکام الایمان». سال کتابت: ۸۶۶ ق. (همان)

۱۶- عبدالله جرجانی:

کتاب «النکت الاعتقادیه». سال کتابت: ۸۷۳ ق. (همان، ص ۵۷۶)

۱۷- علی بن محمد بن عبد الحمید جرجانی:

۱. جلاء الاذهان و جلاء الاحزان. سال کتابت: ۸۷۴ ق.

۲. نبذه الداعی فی مختصر عده الداعی. سال کتابت: قرن ۱۰ (همان، ص ۵۷۷)

۱۸- کمال الدین بن عبدالله جرجانی:

۱. اللمعه الجلیه فی معرفه النیه. سال کتابت: ۸۷۸ ق.

۲. منهج الکرامه فی اثبات الامامه. سال کتابت: ۸۷۸ ق. (همان)

۱۹- عبد الوهاب بن یحیی جرجانی:

کتاب «خفی علای». تاریخ کتابت: ۸۷۹ ق. (همان)

۲۰- علی بن فخرالدین فخر جرجانی:

۱. اکمال الدین و اتمام النعمه. سال کتابت: ۸۹۱ ق.

۲. اکمال الدین و اتمام النعمه. سال کتابت: ۸۹۱ ق. (همان، ج ۴۲، ص ۸۱۰)

۲۱- عبدالحی حسینی جرجانی:

کتاب «حاشیه القدیمه علی شرح التجرید». سال کتابت: ۹۵۶ ق. (همان، ص ۷۹۱)

۲۲- محمد بن گرشاسب گرگانی:

کتاب «المختصر النافع». سال کتابت: ۹۵۹ ق. (همان، ج ۴۳، ص ۱۳)

۲۳- حسین بن زین العابدین حسینی جرجانی:

کتاب «تهذیب الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام». سال کتابت: ۹۶۰ ق. (همان، ج ۴۱، صص ۷۹۰-۷۹۱)

۲۴- عبد الوهاب بن عبد الوهاب:

۱. ایضاح المرموز و مفتاح الكنوز. سال کتابت: ۹۶۳ ق.

۲. التسخیر علی طریق التشجیر فی علم التنزیل و التجوید. (بدون تاریخ)

۳. التقرب. سال کتابت: ۹۶۳ ق.

۴. قره العین فی الفتح و الاماله بین اللفظین. سال کتابت: ۹۶۲ ق.

۵. المیسوط فی القراءات السبع و المضبوط من اضافته الطبع. سال کتابت: ۹۶۳ ق.

۶. نزله المشتغلین فی احکام النون الساکنه و التنوین. سال کتابت: ۹۶۳ ق. (همان، ص ۵۷۶)

۲۵- علی بن محمد جرجانی:

کتاب «غایه الادراک فی درایه الافلاک». سال کتابت: ۹۷۲ ق. (همان، ص ۵۷۷)

۲۶- شمس الدین علی بن شمس الدین محمد حسینی گرگانی:

کتاب «حاشیه حاشیه الدوانی القدیمه علی شرح التجرید». سال کتابت: ۹۹۹ ق. (همان، ص ۸۷۰)

۲۷- کمال الدین حسین جرجانی:

کتاب «الدروس الشرعیة فی فقه الامامیه»، سال کتابت: ۱۰۰۲ق. (همان، ص ۵۷۷)

۲۸- جمال الدین محمد بن حافظ علی جرجانی:

کتاب «مختصر مصباح المتعجد»، سال کتابت: ۱۰۰۴ق. (همان، ص ۵۷۶)

۲۹- علی بن محمد قمی گرگانی:

کتاب «التکمله فی شرح التذکره»، سال کتابت: ۱۰۰۶ق. (همان، ج ۳، ص ۱۲)

۳۰- ابراهیم جرجانی:

کتاب «منتخب اللغات شاه جهانی»، سال کتابت: ۱۰۳۳ق. (همان، ج ۴، ص ۵۷۶)

۳۱- ابراهیم بن محمد حسینی جرجانی:

کتاب «اکمال الدین و اتمام النعمه»، سال کتابت: ۱۰۴۴ق. (همان، ص ۷۹۰)

۳۲- محمد حسن جرجانی:

کتاب «معارج الوصول الی علم الاصول»، سال کتابت: ۱۰۵۱ق. (همان، ص ۵۷۷)

۳۳- محمد شریف جرجانی:

۱. مکارم الاخلاق و معالم الاعلاق، سال کتابت: ۱۰۵۴ق.

۲. النجمیه، سال کتابت: ۱۰۵۵ (همان)

۳۴- خان محمد بن آقا محمد گرگانی:

۱. عیون اخبار الرضا، سال کتابت: ۱۰۶۵ق.

۲. مفتاح الفلاح، سال کتابت: قرن ۱۱ق. (همان، ج ۳، ص ۱۲)

۳۵- ابراهیم بن یادگار گرگانی:

کتاب «انوار سهیلی (ترجمه)»، سال کتابت: ۱۰۶۷ق. (همان، ص ۱۱)

۳۶- محمد نبی گرگانی قمی:

کتاب «زبدہ التصانیف»، سال کتابت: ۱۰۸۹ق. (همان، ص ۱۲)

۳۷- علی اکبر بن محمد زاهد گرگانی:

کتاب «یوسف و زلیخا»، سال کتابت: ۱۰۹۱ق. (همان)

۳۸- محمد مهدی بن محمد صادق جرجانی:

کتاب «الفوائد المدینه فی الرد علی من قال بالاجتهاد و التقليد فی الاحکام الالهیه»، سال کتابت: ۱۰۹۴ق. (همان،

ج ۴، ص ۵۷۷)

۳۹- علی بن محمد جرجانی:

۱. شرح العزی فی التصریف، سال کتابت: ۱۲۵۴ق.

۲. العوامل فی النحو، سال کتابت: ۱۲۵۴ق. (همان)

علاوه بر موارد ذکر شده، در کتاب دائره المعارف تشیع نام یکی دیگر از کاتبان جرجان به نام «محمد قاسم جرجانی» که خادم حرم امام علی (ع) بوده - آورده شده است که در پایان یکی از نسخه‌های کتابت شده توسط او اینگونه نوشته شده: «کتبه العبد المذنب الخادم بالمشهد الغری (نجف) محمد قاسم الجرجانی» (جلد پنجم،

مدخل #ج)

نام برخی از مشاهیر گرگان قدیم/ جرجان که شماری از آثارشان را به خط خود کتابت کرده و این آثار از قرن نهم و دهم به دوره معاصر رسیده، در کتاب فنخا به شرح ذیل آمده است:

۱- علی بن محمد جرجانی، ۷۴۰-۸۱۶ ق (میرسید شریف):

۱. تقسیم العلم (انتساب خط این نسخه به علی بن محمد جرجانی نیاز به بررسی بیشتر دارد)

۲. شرح نصاب الصبیان (فنخا، ج ۴، ص ۷۳۷)

۲- محمد بن علی جرجانی، ۸۳۸ ق. (پسر میرسید شریف جرجانی):

۱. الدرہ فی المنطق

۲. الغره (همان؛ ص ۷۳۷)

۳- عبدالحی بن عبد الوهاب اشرفی جرجانی، ۹۵۹ ق:

کتاب «شرح الالفیه فی فقه الصلاه الیومیه»، (همان؛ ص ۶۳۸)

۴- ابوالفتح بن مخدوم جرجانی- ۹۷۶ ق:

۱. حاشیه شرح آداب البحث

۲. مفتاح الباب الحادی عشر (همان؛ صص ۷۳۶-۷۳۷)

۵- ابوالقاسم بن محمد علی، قرن ۱۰ ق. / کتاب "حساب". (همان؛ ص ۷۳۷)

■ منابع:

۱- نسخه خطی تاریخ العتبی، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره قفسه ۸۷۳۷، شماره ثبت کتاب: ۵۹۱۱

۲- ذخیره خوارزمشاهی، حکیم جرجانی، جلد ششم، چاپ سوم، تصحیح دکتر حسین علینقی، انتشارات سفیر اردهال، تهران: ۱۳۹۳.

۳- قایوس نامه، امیرعنصرالمعالی کیکاووس بن اسکندر، تصحیح سعید نفیسی، انتشارات فردوس، تهران: ۱۳۹۹

۴- فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا)، مصطفی درایتی، انتشارات کتابخانه و سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، تهران: ۱۳۹۰

۵- دائرة المعارف تشیع، جلد پنجم، انتشارات حکمت.

۶- عیون الانباء فی طبقات الاطباء، ابن ابی اصیبعه، شرح و تحقیق دکتر نزار رضا، منشورات دار مکتبه الحیات، بیروت.

۷- تاریخ بغداد، أبو بکر أحمد بن علی بن ثابت بن أحمد بن مهدی الخطیب البغدادي (ت ۴۶۳هـ)، المحقق: الدكتور بشار عواد معروف، الناشر: دار الغرب الإسلامي - بیروت، الطبعة: الأولى، ۱۴۲۲هـ - ۲۰۰۲ م، عدد الأجزاء: ۱۶. (سایت الکتبه الشامله)